

شمایل سازی و شمایل آفرینی

حبیب الله آیت اللهی * علی اصغر شیرازی **

چکیده

شمایل و شمایل سازی سنتی هنری تصویری ست که اساس آن از یونان بوده و در جهت تصویرکردن چهره هایی از پیامبران، مقدسان و مردان سیاسی، اجتماعی انجام می گرفته است. این سنت هنری که تأثیرهایی نیز از هنر تصویر سازی ایرانی از دوران اشکانیان و ساسانیان دارد، برای نخستین بار در سده ششم میلادی پدید آمد، و در سده پانزده میلادی از بیزانس به روسیه انتقال یافت و سیله تجاری برای تبلیغ مسیحیت گردید. در سده هفدهم میلادی از روسیه وارد ایران شد ولیکن به دلیل فضای مذهبی دوران صفویان چندان رونقی نیافت اما در دوران قاجار رواج بیشتری یافت و مورد تقلید هنرمندان ایرانی قرار گرفت. بیشترین شمایل های این دوره از امامان اطهار ست ولیکن چهره ها عموماً بانقاب نقاشی شده اند. در دوران معاصر به دلایلی، حرکت هایی در تولید، توسعه و ترویج شمایل های مذهبی صورت گرفته که حتی تصاویری هم از افراد بیگانه به نام چهره پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) معرفی شده اند.

واژگان کلیدی

پیامبر اسلام (ص)، ائمه معصومین (ع)، شیعه، شمایل سازی، نقاشی، ایران

* دانشیار و عضو هیات علمی دانشکده هنر دانشگاه شاهد

** عضو هیات علمی دانشکده هنر دانشگاه شاهد و مدیر گروه هنر ولایی (شیعی) مرکز تحقیقات هنر اسلامی دانشگاه شاهد

مقدمه :

« شمایل » واژه ای که در زبان هنری ایران ، به مثابه همسنگ واژه فرانسوی *Icone* برگزیده شده است . ایکون ، از ریشه یی یونانی برگرفته شده و به تصویرهایی می گفتند که در آغاز مسیحیت از چهره های قدیسان ، شخصیت های برجسته مذهبی و سیاسی-اجتماعی ساخته می شد^(۱) (تصویر ۱). احتمال داده می شود که چنین تصویرهایی ، در یونان ، تحت تأثیر تصاویر مذهبی اشکانیان به وجود آمده باشد (تصاویر ۲ و ۳).

زیبایی شناسی نخستین آثار تصویری بیزانس نشان می دهد که تصویر گران بیزانس بیش از حد زیر نفوذ هنر اشکانی و سپس ساسانی کار می کردند. از سوی دیگر ، تا اواخر سده پنجم میلادی ، هنری با عنوان «هنرمسیحی» وجود نداشت . هنر مسیحی در اواخر سده پنجم و آغازهای سده ششم میلادی

تصویر ۲- سکه ساسانی

به وجود آمد .

زیرا بخش هایی از اروپا تا پایان سده سوم میلادی به مذهب ایرانی «مهر پرستی» میترائیسم پایبند بود. با مسیحی شدن اروپا و پیکار دائمی و پیوسته مسئولان مذهبی علیه بازمانده باورهای مهری وارد

تصویر ۳- مجسمه پادشاه هاترا ، قرن دوم میلادی ، موزه باستان شناسی بغداد

تصویر ۱- چهره ائوتروپیوس مرمر، بلندی ۳۱ سانتی متر، موزه تاریخ هنر ، وین ، حدود ۴۵۰ م

۱- اتین سوریو Etienne Sourieux ، واژگان زیبایی شناسی ، مجموعه کادریج، انتشارات دانشگاهی فرانسه، ۱۹۹۸.

تصویر ۴- ژوستی نین و ملازمان ، موزائیک ، کلیسای سن ویتال، راونا ، حدود ۵۴۷ م

قبل از آنکه ژوستی نین پایتخت را به قسطنطنیه ببرد ، امپراتوران و کنسول ها و دیوانیان عالی مقام به پیروی از رسم دیرین (هنر پیکره سازی یونانی) تادوران فرمانروایی ژوستی نین و تا بعد از او به

کردن برخی از عقاید آنان در انجیل های چهارگانه ، شمایل سازی دوباره رواج گرفت . این خود یکی از ابزارهای مبارزه و پیکار علیه مهر پرستی بود. این امر نخست برای نشان دادن صحنه های نیمه مذهبی امپراتور با مشاوران ، و همسر او با ندیمه هایش اختصاص یافت (تصویر ۴).

ولی دیری نپایید که چهره هایی تخیلی منسوب به حضرت عیسی علیه السلام ، حضرت مریم (س) و عیسیای کودک دریغل او، و دیگر انبیاء بنی اسرائیل ، حواریان ، و حتی اسقفها و خدمتگزاران کلیسا ساخته شدند (تصویر ۵ و ۶).

از آن پس هرگاه سخن از «ایکون» یا شمایل می شد منظور این گونه تصویرها بود. دردوران به قدرت رسیدن کشیشان یسوعی مشهور به «تمثال شکنان» یا «ایکونوکلاست ها» ، در سده های هشتم - نهم میلادی (اول - دوم هجری) ، همه این تصاویر ویران شده واز بین رفتند .

تصویر ۵- مسیح (ع) ، موزائیک ، کلیسای سن ویتال ، راونا ، حدود ۵۴۷ میلادی

تصویر ۶- مریم (س) و کودک و حواریون ، موزائیک ، تورسلو ، سانتا ماریا آسانته ، ۱۲۰۰ میلادی

(ع) که در میان کشیشان رواج داشت ، به شاخصه هایی از چهره آن حضرت به توافق رسیدند و در یک دستورالعمل ، از همه هنرمندان خواسته شد که به هنگام تصویر کردن چهره هایی منسوب به آن حضرت ، آنها را مدنظر داشته باشند (تصویر ۷).

به عقیده شمایل پرستان ، به موجب احادیث کهن ، مسیح (ع) خود به قدیس لوقا اجازه داده بود تصویر وی را نقش کند (جنس ۱۳۷۹). چشمان درشت و سیاه در زیر پیشانی های خمیده ، دهان های کوچک و بینی های نازک و بلند و نیمه عقابی ابروان به شدت قوسی شکل و چهره بیضوی از ویژگی های چهره های هنر بیزانس دوره ژوستینیان است که رواج یافت .

لذا این هنر (شمایل سازی) به تبعیت از مقررات صوری سخت و تغییر ناپذیری درآمد و در نتیجه یک سلسله انگاره های اصلی آن متوالیاً مورد تکرار قرار گرفت (جنس ، ۱۳۷۹).

این چهره برگزیده برای حضرت عیسی (ع) عموماً از روبرو نقاشی شده و اغلب حضرت عیسی (ع) را نیم تنه یا فقط در حد سروگردن نشان می دهند

برپا کردن پیکره ها خویش در میدان های عمومی ادامه می دادند. این دسته از سردیس ها (چهره ها) توجه به تجسم علائم فردی در ساخت پیکره ها بوده است .

اما از حدود سال ۴۵۰ م به بعد شباهت ظاهری در تمثال سازی جای خود را به چهره هایی که مظهر آرمانی روحانی بودند می دهد ، چهره هایی که گویا و پرحالت بوده و رفته رفته غیر فردی می گردند .

نمونه بارز آن در این دوره چهره ائوتروپیوس می باشد که در آن به علت خطوط نرم و ملایم و شکل بیضی صورت و مانند آن به خاصیتی انتزاعی و آن جهانی بخشیده است و شخصیت فردی حذف و واقعیت لمس شدنی اش از دست رفته است (جنس، ۱۳۷۹) .

دیری نپایید که با اعطای قدرت مذهبی به امپراتور ، دوباره شمایل سازی رواج یافت و شورای اسقفان روم شرقی ، بیزانس ، با در نظر گرفتن روایت های شفاهی در مورد ویژگی های چهره حضرت عیسی

تصویر ۸- مسیح (ع) با انجیل ، نقاشی مومرنگ

مهاجرت کردند و از آن پس ، روسیه بود که این سنت را به مثابه هنر ویژه خود گسترش می داد و حتی ، تا سده های شانزدهم / هفدهم میلادی ، در روسیه شمایل سازی رواج کامل داشت . درحالی که نقاشی طبیعی گرا ، به شیوه اروپای غربی هم به همان اندازه رایج بود .

با گسترش سیاست مستعمره سازی و ضمیمه کردن سرزمینهای همجوار به متصرفات روسیه ، از آن پس ، این هنر صرفاً جنبه تجاری پیدا کرده ، به منظور صادرات برای متصرفات جدید ساخته می شد و علاوه براین ، ابزاری در دست مبلغان مسیحی برای تبلیغ مذهب آنان گردید (تصویر ۱۰) .

اغلب این شمایل ها نسخه بدل های شمایل های کهن بودند و از دیدگاه فنون هنری در سطحی نازل قرار داشتند (Allenov 1997) . این گونه شمایل ها هستند که در عهد قاجاریان وارد ایران شدند و مورد تقلید هنرمندان ایرانی قرار گرفتند ، و با ایرانی

تصویر ۷- مسیح (ع)

و این شیوه خود برگرفته از شیوه چهره سازی در میان ایرانیان است . نیز صحنه داوری حضرت عیسی (ع) در آخر الزمان ، در آسمان نشان داده شده اند و غالباً چهارحواری انجیل نویس یا به صورت انسانی یا بانمادهای آنها در اطراف آن حضرت قرار گرفته اند . نخستین شمایل های مذهبی مسیحی در بیزانس و حوالی سال ۶۰۰ میلادی ساخته شده است . (Mazeno , 1981)

این شمایل ها کمی واقعی گرا هستند و با مخلوطی از موم و گرد رنگ (مومرنگ) ^۱ ، و درموردی موم و رنگ های گیاهی ساخته شده اند . این شیوه که معمولاً روی چوب کار می شده است نیاز به وقت زیادی (حداقل دوماه) داشته است (تصویر ۸) . به دلیل نزدیکی عقاید و باورهای مسیحیان بیزانسی و روسی ، سنت شمایل سازی بیزانسی به روسیه منتقل شد ولی در آغاز در حد کمال هنر بیزانس نبود . آندره روبلف بزرگترین شمایل ساز روسیه از طریق ارتباط با نقاشان یونانی ساکن روسیه و یا به علت اقامت در قسطنطنیه با نخبه ترین محصولات هنر بیزانسی آشنایی کامل یافت . آثار او در این شیوه بسیار مورد توجه قرار گرفت (تصویر ۹) .

پس از اضمحلال دولت روم شرقی به وسیله ترکان عثمانی ، هنرمندان شمایل ساز به روسیه

1-Encoistique

این شیوه پس از بروز نفاق شمایل شکنی به کلی متروک ماند .

تصویر ۱۰- مریم (س) و مسیح کودک (ع)، نقاشی روی چوب

تصویر ۱۱- غسل تعمید حضرت عیسی (ع)، فضای داخلی کلیسای بیت
الحم مقدس، اصفهان، ۱۶۱۹ میلادی

کردن چهره ها و لباس ها ، با نام های پیامبر (ص)
وامامان معصوم (ع) وارد خانه های مردم شدند .
البته باید یادآور شد نمونه هایی از تصاویر
حضرت عیسی (ع) و مادر پاکیزه اش و حواریون
وداستان های تورات وانجیل در کلیسای مسیحیان
در ایران نیز ساخته می شد ، این دسته از آثار
با الهام از سنت نقاشی ایرانی تصویر می گشت
که یکی از دلایل ترویج شمایل نگاری محسوب
می گردد (تصاویر ۱۱ و ۱۲).

باید یادآور شد آثار نقاشی های مسیحیان
کوچانده شده از جلفا به شهر اصفهان در زمان
صفویان یکی دیگر از دلایل ترویج این نحوه شمایل
نگاری محسوب نیز می گردد.

قابل توجه است که در نگارگری قدیم ایران
داستان های پیامبران و به ویژه تاریخ اسلام توسط
نگارگران از عهد ایلخانان به بعد به تصویر در آمد. در
این دسته از تصاویر نیز چهره ها گاه دارای هاله
پوشاننده (برقع) و یا چهره پردازی شده اند که البته
شبهه هیچ کس نیستند (تصاویر ۱۳، ۱۴).

شمایل ها در آغاز به دلیل اختراع نشدن زیر
کاری های پارچه یی برای نقاشی (بوم)، و همچنین
قابلیت حمل و نقل به سرزمین های مختلف و نصب
آسان و افزایش ضریب ایمنی در حمل و نقل، معمولاً
روی چوب نقاشی می شدند. این چنین شمایل ها

تصویر ۹- آندری روبلف، سه فرشتگان کتاب عهد عتیق، نقاشی روی
چوب، مسکو نگارخانه ترتیاکوف، حدود ۱۴۱۰-۱۴۲۰ میلادی

تصویر ۱۲- تولد مسیح (ع) کاشی رنگی، کلیسای سورپ گئورگ، سر در ورودی شمالی، ۱۰۲۹ هـ / ۱۶۱۹،

تصویر ۱۴- پیامبر (ص) و علی (ع) و حسنین در بهشت، گلچین ادبی، شیراز، ۱۴۱۱-۱۴۱۰ میلادی، لیسبون، گلبنکیان

تصویر ۱۳- کشتی تشیع، شاهنامه شاه طهماسبی، مکتب تبریز دوم، قرن ۱۰ هجری، نیویورک، موزه هنر مترو پولیتن

تصویر ۱۵- فالنامه شاه طهماسبی، واقعه عاشورا، ۹۵۷-۹۴۷ هـ. ق. گواش روی کاغذ، ۴۵×۶۰ سانتیمتر، مجموعه خصوصی

تصویر ۱۷- شمایل حضرت علی (ع) و حسنین، ابراهیم نقاشباشی اصفهانی، رنگ روغن روی مقوا، ۴۴×۶۲ سانتیمتر، متعلق به موزه سعد آباد

تصویر ۱۶- شمایل حضرت علی (ع) و حسنین، ۱۹×۹۴ سانتیمتر، سده سیزدهم هـ. ق، مجموعه خصوصی

همجوار برای کمک به تبلیغ مسیحیت می بردند . مومنان اقلیت مسیحی که عادت داشتند به هنگام دعا و نیاز در برابر پیکره ها یا تصویرهای منسوب به حضرت مریم (س) و عیسی (ع) زانو زده و به دعا مشغول شوند ، مشتریان اصلی این

، به هنگام حمل و نقل و حتی نصب ، کمتر صدمه دیده و دچار ضایعات نمی شدند ؛ و از سوی دیگر ، امکان نصب و کارگذاری آنها در دیوار به طور دائمی ، وجود داشت . مبلغان مسیحی ، این شمایل ها را به اقصی نقاط متصرفات روم شرقی و کشورهای

تصویرها بودند. اما برخی از مسلمانان نیز به دلیل ستایشی که قرآن کریم از سایر پیامبران داشت از سویی، و بهای نسبتاً معقولشان از سوی دیگر، آنها را خریده و در تاقچه های خانه خود می گذاشتند و پارچه یی هم روی آن می کشیدند. این چنین بود که برخی هنرمندان مسیحی ایران، و برخی از هنرمندان مسلمان ایرانی به تهیه شمایل های مذهبی علاقمند گشته و شمایل سازی رواج یافت. باید یاد آور گردید مطابق اسناد تاریخی پیامبر اکرم و اعظم اسلام، صلوات الله علیه و آله، به هنگام فتح مکه همه تصویرهای موجود در خانه کعبه را، چه دو بعدی (نقاشی ها) و چه چند بُعدی (پیکره ها) را از میان بردند که مبادا تکریم از این آثار دوباره اعراب را به بت پرستی و شرک بکشاند.

البته نهضت شمایل شکنی در اروپا نیز در سال ۷۲۶ م به دستور امپراطور وقت صادر گردید، این نهضت خواستار تغییر لفظی نص کتاب مقدس بودند. در کتاب مقدس به صراحت حک کردن تمثال آدمی را به گناه آنکه می تواند وسیله ای برای ترویج بت پرستی گردد، تحریم می کرد. ایشان خواستار آن بودند که هنر دینی صرفاً به نشانه ها و رمز های انتزاعی و نقش و نگاره ای گیاهی و جانوری

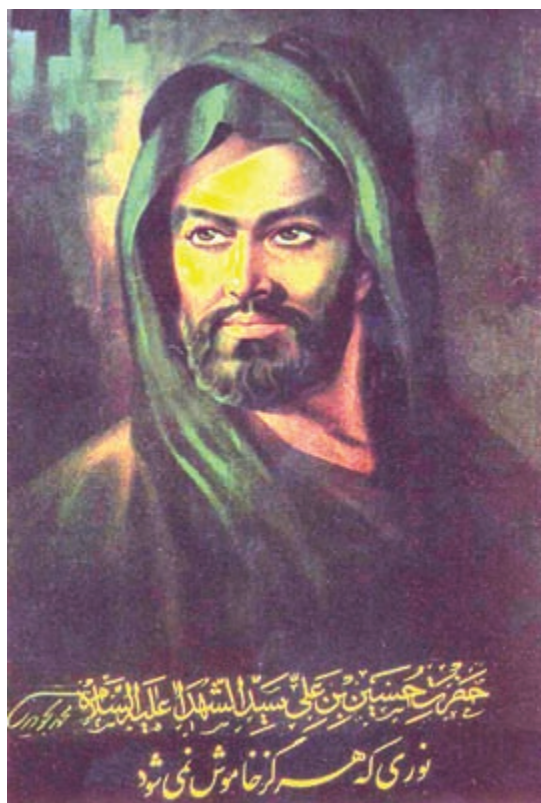
تصویر ۱۸- لافتی الآ علی لا سیف الآ ذوالفقار، عمل علی نقاش، نقاشی پشت شیشه، ۷۰×۵۰ سانتیمتر، ۱۳۶۶ شمسی، مجموعه خصوصی

تصویر ۲۱- شمایل منسوب به حضرت علی (ع)، متعلق به موزه لوور، فرانسه.

تصویر ۲۰- شمایل منسوب به حضرت علی (ع) اثر مرحوم علی رخسار، نقاشی رنگ روغن

تصویر ۲۳- شمایل منسوب به حضرت امام حسین (ع)، محمد
تجویدی، ۱۳۵۱ شمسی

تصویر ۲۲- شمایل منسوب به حضرت علی (ع)، محمد
تجویدی، ۱۳۵۵ شمسی

بپردازد (جنس، ۱۳۷۹).

کشورهای همسایه و نزدیک صادر می گردید.^۱ رونق « تمثال های » منسوب به ائمه اطهار، علیهم السلام، در زمان صفویان، به دلیل نفوذ روحانیت مقتدر، و با فتوای تقریباً متحدالقول همه علماء (شیعه و سنی) در مورد حرمت تصویرسازی از پیامبر اسلام و ائمه اطهار (ع)، چندان آشکار نبوده و از رونق زیادی برخوردار نشد. اما در نسخه مصور فالنامه دوره شاه طهماسب، نمونه ای از آثار نقاشی با موضوع عاشورا دیده می شود. آثار این نسخه از بزرگترین نگاره های هم عصر خودش (نگاره های شاهنامه شاه طهماسب) بزرگتر است (تصویر ۱۵).

ولی بیشتر در زمان زندیان بود که، از سویی به دلیل آزادی اجتماعی، مذهبی و سیاسی و رفاه اجتماعی نسبی، و از سوی دیگر به دلیل ورود نقاشی ها و آثار حکاکی شده ارزان قیمت اروپاییان از طریق خلیج فارس، به ویژه آثار نقاشان پرتغالی و انگلیسی، نقاشان ایرانی به ساختن تصویرهایی از ین دست آغازیدند و حتی گونه یی اثر هنری، به نام «نقاشی پشت شیشه» نیز ابداع گردید که

رواج شمایل سازی در ایران درست در زمانی آغاز شد که این هنر در اغلب کشورهای اروپایی منسوخ و فراموش شده بود، مگر در روسیه، همچنان که گفته شد، تا چند سده بعد، شمایل سازی، به مثابه یک حرفه هنری ادامه می یافت.

تحول هنرهای مذهبی از دوران گوتیک و اواخر بیزانس، از سده سیزدهم میلادی (ششم - هفتم هجری) نقاشان اروپایی را به جای ساختن شمایل که معمولاً تک چهره های مقدسان بود، به تصویر کردن صحنه هایی از داستان های تورات و انجیل کشانید، و سپس از سده پانزدهم میلادی به بعد، تحول هنر های تصویری به ویژه نقاشی و پیکره سازی در جهت واقعی جلوه دادن آثار هنری پیش رفت. این بدان معنی نیست که شمایل سازی به طور کامل فراموش شده باشد، بلکه به عنوان یک جریان هنری مذهبی، به رغم عدم استقبال اروپاییان از این گونه نقاش های مذهبی تخیلی، هم در روسیه و حتی در یونان (به دلیل مشترک بودن باورهای مذهبی آنها با روسیه) ادامه یافت. در این میان نقاشانی بودند که از این طریق امرار معاش می کردند و این آثار، با بهای اندک، به آسانی به

۱- هم اکنون نیز دریونان هنرمندان خرده پایی وجود دارند که با شمایل سازی با روش های نوین و تازه، با استفاده از عکس های قدیسان و تثبیت آنها روی تخته و کهنه کردنشان به وسیله سوزاندن یا به کمک مواد شیمیایی و مومرنگ (encaustique)، از شمایل سازی ارتزاق می کنند و، از طریق تجارت این گونه شمایل ها بود که شمایل وارد ایران شد، و در ایران با تغییر نام، به جای شمایل از واژه «تمثال» استفاده شد. در سده های یازدهم و دوازدهم میلادی به جای استفاده از مومرنگ در شمایلها از تامپرا (tempera) یا چسب رنگ (رنگ هایی که از آمیزه گرد رنگ با یک چسب محلول در آب: صمغ، کتیرا، سریشم خرگوش، تخم مرغ و غیره... ساخته می شد) استفاده می کردند.

جوی ، چون اکسیدها وانیدریدهای موجود در هوا حفاظت شوند ، واز سوی دیگرتوسط نور تجزیه نگردد .همچنین ، نقاشی روی چوب ، علاوه بر مشکلات گفته شده ، هم زیاد سنگین می شد وهم خطر خورده شدن به وسیله ی حشرات به ویژه موریانه را داشت .

به خصوص آثاری که با مومرنگ و روی چوب ساخته شده بود ، خوراک خوبی برای حشراتی مانند سوسک ها وجیرجیرک ها، وبه ویژه موریانه است . علاوه براین ، شیشه این معایب رانداشت ، وبیشتر باب عقاید شیعیان بود : هنرمندان شیعه همان گونه که لمس کردن «قرآن کریم » و «اسماء الله » واسامی طیبّه « چهارده معصوم » را بدون وضو جایز نمی دانستند ، از دست بی وضو کشیدن برشمایل خیالی ائمه اطهار(ع) هم پرهیز می کردند و ، نقاشی پشت شیشه این نقیصه را به خودی خود برطرف می کرد در دوره قاجار بسیاری از نقاشان به ویژه نقاشان قهوه خانه ای آثار ارزشمندی را با موضوعات مذهبی خلق کردند .

موضوع این آثار بیشتر با محور ائمه معصومین

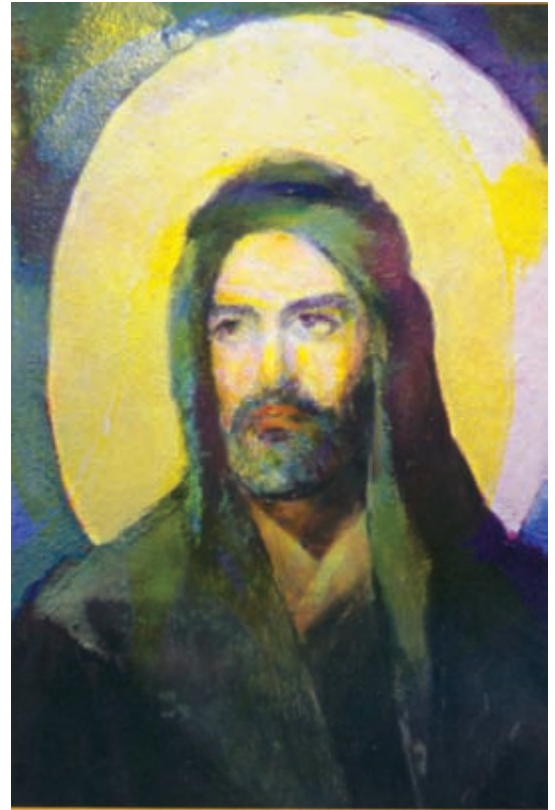
مختص به صحنه هایی بر اساس معتقدات شیعی ، وتصویرهای منسوب به امامان علیه السلام وامامزاده ها ومقدسان گردید،ودر دوران قاجاریان به اوج خود رسید(تصاویر،۱۶،۱۷).

اما تا این زمان ، هنرمندان به خود جرأت ساختن «رُخ» را نمی دادند وبرروی چهره منسوب به امامان (ع) نقاب می افکندند . علت استفاده از شیشه به عنوان زیر کاری برای رنگ های روغنی ،(که دراواخر صفویان وارد ایران شده بود)وبه راحتی برروی هر مصالحی می شد با آنها نقاشی می کرد ، عدم نیاز به پروراندن بوم و آماده کردن آن برای نقاشی بود . تهیه چوب دراندازه های خواسته شده مشکل بود و می بایستی با زبانه کردن چند قطعه چوب تخت در یکدیگر به رویه سطح موردنیاز نقاشی دست یافت ، وسپس چوب می بایستی به کمک چسب و رنگ و یا مخلوطی از جلا وماده های جرم دار مانند مل وغیره ، پرورانیده وآماده نقاشی گردد، وبالاخره پس از اتمام نقاشی وخشک شدن مغز رنگ ، می بایستی با یک جلا پوشانیده شود تا رنگ ها دربرابر هوا وعوارض

۱- مرحوم استاد علی رخسار از شاگردان کمال الملک بود . ایشان در توصیف تهیه شمایل منسوب به حضرت علی (ع) می گوید : خیلی وقت بودمی خواستم ارادت خود را به آستان حضرت مولا علی (ع) ابراز دارم وبا کشیدن تصویری از ایشان این علاقه وارادت رانشان دهم ولی شهامت چنین کاری رانداشتم .. مدت ها روی شرح حال وزندگی ویژگی معنوی ایشان مطالعه کردم واز افراد زیادی یاری گرفتم ... وشمایل موردنظر راکشیدم که دربین دوستان بحث هایی را ایجاد کرد اما نمی دانم چطور سر از موزه لوور فرانسه در آورد وعکس آن بدستم رسید وشایع شده بود این تصویر کاریک نقاش فرنگی است وبیش از هزار سال قدمت دارد (فصلنامه هنر، شماره ۱۳) .

تصویر ۲۵-شمایل منسوب به امام حسن مجتبی (ع)،مرحوم جواد حمیدی،رنگ روغن، بی تاریخ

تصویر ۲۴-بخشی از شمایل منسوب به حضرت علی (ع) مرحوم جواد حمیدی ، رنگ و روغن ، بی تاریخ

و حادثه جانگداز کربلا و شهادت امام حسین (ع) و یاران ایشان و به اسارت رفتن خاندان او بود. این آثار در همه رشته های هنری همچون نقاشی کتاب ها ، نقاشی پشت شیشه ، نقاشی روی پارچه و روی بوم و نقاشی روی پرده های عریض (پرده درویشی) و نقاشی در اماکن مقدس (امام زاده ها و حسینیه ها)، اجرا می شد. (تصویر ۱۸ و ۱۹).

در اواخر دوران قاجار و در دوران پهلوی اول ، شمایل هایی توسط شاگردان حسین طاهر زاده بهزاد و محمد غفاری کمال الملک ، به منصفه ظهور رسیدند که اغلب آنها تخیلی و بدون مطالعه در حالات و ویژگی های چهره نگارانه ائمه اطهار بود .

در این شمایل ها ، برخلاف دوران زند و قاجار، «رُخ» ها آشکار گشتند و از نقاب خبری نبود و بیشتر تخیل هنرمند و باورهای او از ائمه (ع) بود که انگیزه اصلی هنرمند در تولید شمایل ها بود. از آن جمله می توان چهره یی را که مرحوم رُخسار^۱ ساخته و به مولای متقیان امیر المومنین (ع) نسبت داده است نام برد (تصاویر ۲۰ و ۲۱). این چهره مرد نیرومندی را نشسته نشان می دهد که زره برتن ، شمشیر کجی را برزانو نهاده، دسته آن را محکم گرفته (گویا آماده پیکارست) ، و قیافه یی خشن و نه چندان مهربان ، دارد . در عهد پهلوی دوم، توسط برخی از استادان مسلم نقاشی ، و بیشتر به شیوه یی که ره آورد کمال الملک از سفر اروپا بود ، چهره هایی منسوب به ائمه ی اطهار (ع) ساخته شد که از آن میان می توان به دو چهره منسوب به حضرت علی (ع) و امام حسین (ع) کار استاد محمدتجویدی مربوط به سال های ۱۳۵۱ و ۱۳۵۵ اشاره نمود (تصاویر ۲۲ و ۲۳). ویژگی های این آثار ، حاکی از تأثیرات مطالعه آثار هنرمندان برجسته کشورهای خارجی است ، شخصیت سازی مبتنی بر فضای مادی و سه بعدی و واقع گرایانه.

نقاشی منسوب به حضرت علی (ع) توسط تجویدی، در ادامه سنت تصویرگری از دوره قبل می باشد لیکن اثر سید الشهدا (ع) از ایشان شاید اولین اثری بود که در زمان خود به سرعت در بین مردم مقبولیت یافت . در امتداد کار این استادان ، شاگردان ایشان و یا سایر استادان دیگر نیز با توجه به علاقه و ارادت خاص به پیامبر اسلام (ص) و اهل بیت ایشان علیهما السلام و یا به سفارش های علاقمندان به خاندان عصمت و طهارت آثاری مشابه را آفریدند . از این دسته می توان به آثار درخور توجه مرحوم

استاد محمد جواد حمیدی اشاره نمود . نوعی شمایل سازی یا تمثال گرایی ویژه در آثار ایشان وجود دارد که می توان علاقه ، ارادت و احترام به ساحت مقدس پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع) را در آنها ملاحظه نمود (تصاویر ۲۴ و ۲۵). بدون تردید مطالعه در احوال مقدسین و توانایی های فنی مرحوم حمیدی ، شمایل های ایشان را به گونه ای متفاوت تر از آثار استادان قبل از خود می نمایاند. همچنین باید اشاره کرد ، هدف ایشان و استادان دیگر قطعاً بهره برداری مادی از تولید چنین آثاری نبوده است و هیچ یک تمایل به چاپ چنین آثاری و ترویج آنها را نداشته اند.

ارادت قلبی به ساحت مقدسین اسلام و تشیع ، انگیزه تولید این آثار بوده است که البته در دوره معاصر برخی علل دیگر همچون کسب درآمد و توطئه های فرهنگی غرب در رواج این دسته از شمایل ها بی تأثیر نبوده است. از این رو در هیچ دوره ای همانند دوره معاصر شمایل سازی رواج نیافته است .

عدم توجه متولیان فرهنگی به ممنوعیت چهره پردازی از پیامبر اکرم (ص) و امامان معصوم (ع) ، که در دوران های پیشین اهمیتی بسزا داشت ، سبب شد که گروهی از سودجویان ، برای بهره برداری از باورها و اعتقادهای مردم عامه مذهبی ، به تولید و تکثیر تصویرهایی با کسوتی روحانی نما ، اقدام کنند و به مغازه ها و بازارهای فروش ، با بهایی نازل روانه سازند . در این میان بیگانگان^۱ و عوامل آنها راحت ننشسته ، به ساختن و تکثیر چنین تصویرهایی اقدام نمودند. هدف ایشان معرفی شیعیان به دیگر ملت های جهان به مثابه مردمی خرافی و تمثال پرست ، است^۲. به عنوان نمونه در قبل از انقلاب اسلامی عکسی را از دوران جوانی «شرلی- بابا» (سای بابای نخست) هندی^۲ رواج دادند و مدعی شدند که این تصویر پیامبر بزرگ اسلام (ص) در دوران جوانی ایشان است، که در یکی از سفرهای تجاری ایشان ، به وسیله راهبی بروی سنگی نقاشی شده و سپس از روی آن عکسبرداری کرده اند! حتی مدعی شدند که آن سنگ هم اکنون در «موزه بریتانیا» انگلستان است.^۳ این تصویر مجدداً با ظهور انقلاب اسلامی مطرح شد . امادرباره این تصویر، منسوب به پیامبر اسلام (ص) (تصویر ۲۶) ، به موارد زیر اشاره می شود :

۱- این تصویر نقاشی نیست و عکس است و عکاسی

۱- در پی سیاست اسلام ستیز و به ویژه شیعی ستیز بود که ایادی بیگانه ، توطئه توهین و اهانت به ساحت مقدس پیامبر اکرم (ص) را چیدند بعنوان نمونه ، سلمان رشدی را علم کردند که مستقیماً به قرآن مجید و پیامبر اکرم (ص) یورش خصمانه برد . ارائه کاریکاتورهای موهن و انفجار قبور ائمه شیعه نیز از این دسته است .

۲- هم اکنون شخصی درهند مدعی شده است که سای بابای دوم است . او ادعای الوهیت دارد و کارهای عجیب هم می کند و نیز مدعی شده است که روح شرلی - بابا (سای - بابای نخست) در او حلول کرده است.

۳- نگارنده (آیت اللهی) در سال ۱۳۵۵ خورشیدی هجری که برای فرصت مطالعاتی دانشگاهی به لندن رفته بودم ، به موزه های انگلستان مراجعه کردم (آن عکس را که برای مرحوم پدرم فرستاده بودند که از ایشان تأیید بگیرند) عکس را نشان دادم و پرس وجوی اصل آن کردم تنها نتیجه یی که به دست آوردم تمسخر موزه داران بود . حتی رئیس موزه بریتانیا به من گفت : شما که خودتان استاد هنر و تاریخ هنر هستید ، چگونه نمی دانید که در سده های ششم - هفتم میلادی تصویر سازی این چنین واقعی گرا هنوز ابداع نشده بود.

تصویر ۲۷- شمایل منسوب به حضرت ابوالفضل (ع) دوره معاصر بعد از ظهور انقلاب اسلامی

«جلا» شهرت دارند تا سده های هشتم - نهم هجری (چهاردهم و پانزدهم میلادی) در خاور نزدیک ناشناخته بوده ، وهم اکنون از اقلام وارداتی از مغرب زمین می باشد .

۳- ساختن تک چهره های « شبیه سازی شده » یا به اصطلاح امروزی ، واقعی گرا ، در سده چهاردهم میلادی در اروپای مرکزی و در جریان هنری «گوتیک» (Gothique) که جریانی در حدکمال مذهبی بود ، به وجود آمد (براند نبورگ، ۱۹۸۳) و در سده پانزدهم میلادی به ایتالیا ، یعنی به جریان «باززایش هنری» (Renaissance) و سایر کشورهای اروپایی که زیر نفوذ این دو جریان بودند ، سرایت کرد و در سده هفدهم میلادی بر تارک کمال تصویری خود قرار گرفت . از سوی دیگر ، به فرض اینکه در زمان پیامبر بزرگ اسلام (ص) ، چهره نقاشی با رنگ های محلول در آب و اغلب گیاهی یا ، یا به صور سیاه - سفید و به وسیله مرکب هایی که برای کتابت ساخته می شدند ، انجام می گرفت ، این مواد به دلیل اینکه محلول در آب هستند ، در برابر عوارض بیرونی وجوی دوام نمی آورند و از سوی دیگر ، رنگ های آبی این چنین ساخته شده روی سنگ نمی نشینند و پس

تصویر ۲۶- شمایل منسوب به پیامبر اکرم (ص) در نوجوانی ، بخشی از عکس ، این اثر چند سال بعد از ظهور انقلاب اسلامی بشدت گسترش یافت

سده های ششم - هفتم میلادی وجود نداشته است . زیرا این صنعت در اواخر سده نوزدهم میلادی ، در فرانسه اختراع و ابداع گردید و اگر ادعا شود که از روی نقاشی عکس برداری شده است ، باز هم غلط است ، زیرا در این تصویر به هیچ وجه ویژگی ها و شاکله های یک نقاشی وجود ندارد .

۲- بر فرض محال که نقاشی سیاه و سفید بوده ، و عکس برداری از روی این نقاشی سیاه - سفید انجام گرفته در سده هفتم میلادی باشد ، نمی توان عکسی با این وضوح تهیه کرد . از سوی دیگر اگر نقاشی روی سنگ بوده است ، برای اینکه بتوان ، بر اساس آن چنین تصویر دقیقی ساخت ، باید نخست : سنگ حتماً آهکی و سفید خالص باشد که در عمل مقدور نیست ، دوم : سنگ باید از پیش صاف و صیقل شده باشد که آن هم وقت زیادی می برد ، در این صورت لازم بوده که از پیش به این منظور اندیشیده شده باشد ، سوم : بر فرض محال که همه این مراحل تحقق پذیرفته باشد ، می بایستی آن را با مواد تثبیت کننده ، گیاهی یا شیمیایی تثبیت کرد که از تأثیرات جوی و مخرب درامان باشد ، و این مواد تثبیت کننده که در صنعت به «رزین» و در هنر به

از خشکیدن به صورت ورقه بی نازک و یا گرد شده می ریزند. زیرا سنگ مصالحی ست که خود چسبندگی ندارد و حتما باید رنگی که بر آن افزوده می شود با یک چسب (جلای گیاهی، صمغ، کتیرا یا تخم مرغ، و غیره...) مخلوط گردد.

اگر نقاشی رنگی باشد، رنگ آن تحت تأثیر نور، به ویژه نور خورشید، به تدریج و حداکثر طی چند سال، زایل می شود و از بین می رود؛ رنگ های روغنی نیز در سده ی پانزدهم میلادی اختراع شدند.

۴- هیچ کدام از حالت های این تصویر با صفات نقل شده از پیامبر (ص) تطبیق نمی کند. نحوه بستن دستار عربی نیست و اعراب را عادت بر این نبوده است که گردن و سینه را برهنه سازند زیرا با گرمای خشک و زننده عربستان سازگار نیست.^{۱۰}

متأسفانه دشمنان اسلام و به ویژه تشیع با ظهور انقلاب اسلامی سعی در مخدوش نمودن اعتقادات ملت مسلمان ایران نمودند و به انواع حيله دست یازیدند.

با ظهور انقلاب اسلامی، گروهی از نقاشان با استفاده از شیوه های طبیعتگرانه (Realistic) و با بهره گیری از نمونه های خارجی تصاویری را از ائمه معصومین به ویژه حضرت امام حسین (ع) و فرزندان ایشان و حضرت ابوالفضل (ع) و وقایع عاشورا، روانه بازار نمودند. باید یاد آور شد تعدادی از نقاشان مسلمان

نتیجه

۱- این تصویر را در حدود سال های ۱۳۲۸ شمسی، یا کمی پیشتر یا بعدتر از آن، برای مرحوم آیت الله العظمی بروجردی و دیگر مراجع تقلید آن زمان فرستادند و مدعی شدند که «راهبی در یکی از سفرهای پیامبر اکرم (ص) به شام آن را بر روی سنگی نقاشی کرده است و آن سنگ هم اکنون در بریتیش میوزیوم «لندن محفوظ است!؛ و بدین وسیله می خواستند از ایشان تأیید بگیرند. ولی حضرت آیت الله العظمی بروجردی (ره) و سایر مراجع آن را تأیید نکرده و انکار فرمودند (ح.آ.آیت اللهی).

و شیعه در برخی حالات روحی و جذبه های عرفانی نسبت به کشیدن برخی تصاویر از پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) اقدام کرده اند که البته آثار ایشان با توجه به حالات روحی افراد و عمدتاً با مطالعه در سیره پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) بوده و به ویژه برای خویش این آثار را تولید نموده اند. ایشان هیچ گاه قصد تولید و تکثیر آن را نداشته اند. اما عامه مردم نسبت به برخی از این آثار اظهار ارادت خاصی داشته اند. عموماً این دسته از آثار تمثال هایی بوده اند که شبیه هیچ کس نبوده اند و سعی می شده شرایط ظاهری به گونه ای باشد که شخصی مثالی باشند. در این دسته از آثار سعی شده است به شمایل سازی های نقاشی قهوه خانه ای بیشتر نزدیک گردد. اما در دهه اخیر و با توجه به اقبال عمومی دسته ای از نقاشان سود جو به فکر بهره برداری مادی از تولید این گونه آثار افتادند و بدون شک عدم توجه متولیان فرهنگی نتوانست از این موج ایجاد شده جلوگیری نماید و با اعتراض برخی از علما و مراجع تقلید نیز مواجه گردید.

این دسته از آثار بیش تر برگرفته از تصاویر کشورهای غربی و بسیار طبیعت گرایانه می باشد. نقاشان این آثار با اضافه کردن برخی عناصر تجسمی و ایرانی نمودن، آنها را برای ذائقه مردم علاقه مند به معتقدات مذهبی ایشان، شیرین تر کردند (تصویر ۲۷).

شمایل سازی از مقدسین و پادشاهان از دیرباز در هنر ایران قبل از اسلام دیده شده است که توسط مبلغان مذهبی چون مانویان و مهر پرستان در ایران و سپس در کشورهای غرب ایران به صورت های مختلفی در هنرهای همچون حجاری، نقاشی، صنایع فلزی به اجرا درآمد. پس از ظهور مسیحیت و با الهام از تصاویر مورد نظر و در جهت ترویج فرهنگ مسیحی دسته ای از آثار منسوب به حضرت مسیح (ع) و مریم (س) و حواریون و قدیسین در سده ششم میلادی تولید گردید. این دسته از آثار در دوره های صفوی و بعد از آن به صورت های مختلفی وارد ایران گردید و با توجه به علاقه هنرمندان و مردم شیعی مذهب، تصاویری منسوب به پیامبر اسلام (ص) و ائمه معصومین (ع) در ابعادی بزرگتر از نقاشی سنتی (نگارگری) که در حوزه کتاب آرایی اجرا می شد، تولید گشت. اگر چه در هنر کتاب آرایی ایران (نگارگری) در سده های هفتم تا دهم هجری قمری آثاری باموضوعات مذهبی مصور گردید ولی هیچ گاه شرایط تصویری آن از حد و اندازه کتاب ها و با رعایت همه

جانبه تصویر سازی از پیامبر اسلام (ص) وائمه معصومین (ع) عدول نکرد . در اواخر زندیه وقاجاریه ، دسته ای از شمایل در قالب نقاشی مذهبی بوجود آمدند که شرایط مثالی از تصاویر مقدسین اسلام را در خود داشت و شخصیت پردازی به مثابه امروزین آن ملاک نبود. اما در دوره معاصر به ویژه با ظهور انقلاب اسلامی تصاویری تولید شدند که شأن پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت ایشان علیهم السلام را در حد تصاویر معمولی چهره پردازی شده از روی تصاویر افراد معمولی پائین تر آورده و ترویج و گسترش یافت . بدون تردید با توجه به تهاجم فرهنگی غرب بعد از ظهور انقلاب اسلامی با امامت امام راحل ، انواع توطئه ها و دسایس شیطنانی در اهانت و توهین به ساحت مقدسین اسلام و به ویژه تشیع گسترش یافت که ترویج و گسترش شمایل های پیامبر اسلام (ص) وائمه معصومین (ع) یکی از این توطئه ها می باشد .

منابع و مآخذ

- هادی ، سیف ، نقاشی قهوه خانه ، تهران ، وزارت فرهنگ و آموزش عالی و... ، چاپ سوم ، ۱۳۶۹ .
- جنسن ، هوست ولد مار ، تاریخ هنر ، ترجمه پرویز مرزبان ، تهران ، علمی فرهنگی ، چاپ سوم ، ۱۳۷۹ .
- نقاش پیر شاهنامه ، با استاد علی رخساز ، فصلنامه هنر ، شماره سیزدهم ، زمستان ۱۳۶۵ بهار ۱۳۸۶ .
- حق نظریان ، آرمان ، کلیساهای ارامنه جلفای نو اصفهان ، ترجمه نارسیس سهرابی ملا یوسف ، تهران ، فرهنگستان هنر ، پاییز ۱۳۸۵ .
- JANNIC DURAND , BYZANTINE ART , BOOK Subsidiary Of Bayard Press SA, Paris , 1999 .
- L'Art de byzance : Coch de Ferre , Mazeno , Paris , 1981 .
- L'Art russ , Mikhail Allenov , nina Dmitrievra , olga Medvedkova,ed Citeade lles , Paris , 1991 .

نقاشی پشت شیشه شمایل
حضرت ابوالفضل (ع) و
برخی وقایع دیگر